

УДК 343.8

Кирилюк В. А.,
кандидат юридичних наук,
начальник кафедри пенітенціарної
діяльності Інституту кримінально-
виконавчої служби

ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРАВОРЕАЛІЗАЦІЇ У СФЕРІ КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ ВІДНОСИН

Розглядаються окремі проблемні питання щодо визначення понятійного інструментарію правореалізації у сфері кримінально-виконавчих правовідносин, а також спроби подальшого пошуку підходів щодо удосконалення системи правореалізації у сфері виконання покарань на різних її стадіях (при цьому акцентується увага на удосконаленні механізму дії як матеріальних, так і процесуальних норм кримінально-виконавчого права).

Ключові слова: *правореалізація; правореалізуюча функція; норми кримінально-виконавчого права та кримінально-виконавчі правовідносини; правовий статус засуджених; правова поведінка; протиправна поведінка; юридичний механізм правозастосування.*

Рассматриваются некоторые проблемные вопросы определения понятийного инструментария правореализации в сфере уголовно-исполнительных правоотношений, а также способы дальнейшего поиска подходов относительно усовершенствования системы правореализации в сфере исполнения наказаний на разных ее стадиях (при этом акцентируется внимание на усовершенствовании механизма действия как материальных, так и процессуальных норм уголовно-исполнительного права).

Ключевые слова: *правореализация; правореализующая функция; нормы уголовно-исполнительного права и уголовно-исполнительные правоотношения; правовой статус осужденных; правовое поведение; противоправное поведение; юридический механизм правоприменения.*

Постановка проблеми. Соціальне призначення права полягає в регулюванні суспільних відносин, а тому має цінність для держави, суспільства та особистості тільки тоді, коли ефективно реалізується. Особливої актуальності дане положення набуває у сфері кримінально-виконавчих правовідносин, адже від якості норм кримінально-виконавчого права, механізму реалі-

зації залежить досягнення мети, яка стоїть перед органами та установами виконання покарань. Тому є потреба у пошуку шляхів підвищення ефективності право реалізації у сфері виконання покарань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковою базою для підготовки статті стали праці Мелентьева М. П., Наташева О. Є., Стручкова М. О., Шмарова І. В., Копейчіко-

ва В. В., Явича Л. С., Алексєєва С. С., Джужи О. М., Богатирьова І. Г.

Постановка завдання. Основною метою статті є розгляд окремих питань щодо визначення понятійного інструментарію право реалізації у сфері кримінально-виконавчих правовідносин, а також пошук підходів щодо удосконалення системи право-реалізації у сфері виконання покарань на різних її стадіях.

Виклад основного матеріалу. Генезис кримінально-виконавчого права і проблема визначення його сутності полягає в пізнанні складних соціально-політичних явищ, орієнтованих та розкриття його глибинної природи. Саме це пізнання дозволяє сконцентрувати думку на властивій йому сутності і теоретичному засвоєнню. У процесі дослідження і обробки потоків історичної інформації в логічно узагальненій формі має бути забезпечено взаємозв'язок теорії з життям, з реальною історичною практикою виконання кримінальних покарань. Тому проблеми правоутворення, реформування і удосконалення даної галузі права актуалізуються в міру визрівання потреб в соціальному управлінні і упорядкованості суспільних відносин у сфері виконання кримінальних покарань. Під час розгляду питань: чи можна соціальні замовлення індивідів, груп, спільнот, класів відносити до сутності права (у тому числі кримінально-виконавчого)? Нами вважається, що не в повній мірі, бо вони не можуть бути визнані цілком його сутністю. Замовлення на юридичне оформлення тих чи інших інтересів – це в більшій мірі соціологічний фактор, а не юридичний феномен. У той же час таке соціальне замовлення втілюється у

сутність права перетворюється в юридичне право, яке є предметом юридичних наук. Як пише Л. С. Явич: «державна воля», що диктує юридичні відносини, лише в ілюзії може вважатися суверенною, а насправді вони залежать в кінцевому рахунку від фактичних матеріальних відносин, відтворює (добре чи погане) модель юридичних прав і обов'язків, юридичних норм і відносин, що склалися [1, с. 45].

На наш погляд, державна воля, втілена в кримінально-виконавчому праві реально вважається як суверенна аж до прийняття відповідних юридичних законів, які іноді йдуть в розріз з об'єктивними потребами розвитку суспільства і в певній мірі заважають цьому розвитку. Тому проблема наповнення юридичних законів у сфері виконання покарань конкретним змістом є проблемою послідовної вольової детермінації влади, де право може співпадати з фактичними відносинами в процесі виконання покарань і може входити з ними у протиріччя. Отже, зміст права належить шукати в самому праві, а не за його межами, бо «правова абстракція, будучи саме відображенням і визначенням об'єктивної реальності, не може бути самою цією реальністю, оскільки є її ідеальним образом» [2, с. 208]. Отже, аналізуючи правові реалії в кримінально-виконавчій сфері відносин слід мати на увазі наступне, якщо правова надбудова є філософською категорією, то поняття правової системи у цій сфері є категорією юридичною, де правова надбудова розкриває місце правових явищ по відношенню до економічного базису, а поняття правової системи слугує головним чинником для відображення внутрішніх

зв'язків правових явищ і процесів, їх організації, структури, які мають місце в кримінально-виконавчій сфері відносин.

Таким чином під час аналізу такої особливої за примусовим характером соціальної діяльності як кримінально-виконавча, у тому числі її правового регулювання, нормотворчість можна вважати як провідне визначення властивості кримінально-виконавчого права (як специфічної системи загальнообов'язкових, гарантованих державою норм).

Уважається за доцільне в даному контексті навести думку С. С. Алексєєва, який відстоював нормативне визначення права і застерігав щодо можливості появи ілюзій, начебто право може існувати і функціонувати «поза» законом [3, с. 25].

Розглядаючи кримінально-виконавче право як інституційно-нормативне утворення, як систему правил поведінки (а не волю як саму собою), слід зазначити, що його життя існує не тільки в системі його норм, а й в правовій політиці, правових принципах, об'єктивному і суб'єктивному праві і процесі його реалізації, правозастосовній діяльності, дотриманні, виконанні правових установлень, законності і правопорядку під час виконання покарань.

Отже, торкаючись поняття правореалізації в системі виконання покарань, на наш погляд, доцільно зазначити, що поряд із поняттям реалізації права виступає поняття дії права, які не є тотожними. Тому що право може діяти не лише шляхом додержання, використання і застосування правових норм, але й шляхом іншого впливу на індивідуальну, групову свідомість засуджених і персоналу кримінально-виконавчої сис-

теми й їх поведінку. Нетотожність поняття дії кримінально-виконавчого права і його реалізації в тому, що дія права є поняттям більш широким, ніж правореалізація.

Правореалізація являє собою послідовну конкретизацію і переведення об'єктивних можливостей (закріплення в нормах кримінально-виконавчого права) через їх суб'єктивне усвідомлення і волевиявлення (суб'єктивне право, зобов'язання тощо) в реальну поведінку суб'єктів щодо виконання обов'язків і використання права.

Розуміння правореалізації в системі виконання покарань має виключно професіональне значення. Якщо правореалізація є поведінкою, що відповідає вимогам закону, узгоджується з ним, то її показником можна вважати правослухняність (як з боку засуджених, так і персоналу органів і установ виконання покарань). Якщо критерієм правореалізації вважати частоту застосування закону, то її показником буде, в основному, виступати поряд із заохочувальною, превентивною каральною активністю суб'єктів виконання покарань, що не є повністю бажаним і виправданим для цієї системи.

Отже удосконалення правореалізації можна розглядати як одну з актуальних задач, що стоять перед юридичною наукою і практикою виконання покарань. У кримінально-виконавчій сфері діяльності держави правореалізація може носити безпосередній і опосередкований характер. Норми вищого рівня (наприклад, конституційні), зокрема: ч. 3 ст. 63 Конституції України наголошує, що засуджені користуються всіма правами людини і громадянина, за винятком обмежень, які визначені за-

коном і встановлені вироком суду [4, с. 17] кореспондуються і реалізуються через нормативні приписи більш конкретного рівня Кримінально-виконавчого кодексу України (2003 р.) в Главі 2 «Правовий статус засуджених» (ст. 7 «Основи правового статусу засуджених», ст. 8 «Основні права засуджених», ст. 9 «Основні обов'язки засуджених», ст. 10 «Право засуджених на особисту безпеку»)[5]; а також вимоги п. 14 ст. 92 Конституції України щодо визначення виключно законами України організації і діяльності органів і установ виконання покарань [4, с. 25], які кореспондуються і реалізуються Главою 3 (ст. 11–21, ст. 22–25) КВК України [5], Законом України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України» (2005 р.) [6] тощо.

Одночасно слід зауважити, що вказані вимоги Конституції України не повністю дотримані в плані регламентації положень щодо правозастосовної діяльності у сфері виконання покарань (особливо при застосуванні заходів примусового характеру), коли не всі процедури і правовий порядок застосування примусових заходів регулюються виключно законом, як того вимагає Конституція України (ці питання потребують окремого розгляду).

Правореалізуюча функція в кримінально-виконавчій сфері діяльності властива також під час виконання суб'єктами права вимог, декларованих в системі підзаконних актів (указів Президента, постанов та рішень Кабінету Міністрів, наказів Міністерства юстиції, актів організаційно-розпорядчого характеру центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері виконання кримінальних

покарань та пробації тощо). Однак, на наш погляд, ключові положення, які торкаються конституційних прав засуджених та інших осіб, повинні регулюватися виключно законом (як зазначено в п. 14 ст. 92 Конституції України). Тоді, як вважається, наслідком реалізації норм кримінально-виконавчого права була б правова поведінка (як суб'єктів держави в особі персоналу органів і установ виконання покарань, так і суб'єктів відбування покарань в особі засуджених).

Саме ця правова поведінка містить в собі дотримання, застосування чи порушення правової норми і виступає, як пише В. М. Кудрявцев, в якості нормативної чи ненормативної поведінки, коли остання, в свою чергу, поділяється на: а) поведінку, не урегульовану нормами, і б) поведінку, що протирічить нормам (антинормативну). При цьому ознаками правової поведінки є: соціальна значущість, психологічність, регламентованість юридичним законом, підконтрольність держави в особі спеціально уповноважених органів, спроможність її викликати юридичні наслідки [7, с. 169–170].

Тому, на нашу думку, протиправна поведінка суб'єктів кримінально-виконавчих правовідносин знаходиться поза сферою права, правової дозволеності, необхідності. У співвідношенні з правовою поведінкою протиправна поведінка пов'язана відносинами не спільності, а різниці, протистояння, взаемовиключення. Якщо правова поведінка є соціальною, то протиправна – антисоціальною. Виходячи з концепції ціннісної природи права (у тому числі кримінально-виконавчого права) слід зазначити, що між правовою

і неправовою поведінкою спільність полягає в тім, що обидва різновиди поведінки підлягають розгляду за критеріями юридичної оцінки. Таким критерієм є юридичний закон, за яким визначається та чи інша поведінка. Разом із тим, слід підкреслити, що у зв'язку з порушенням юридичного закону настає ефект реалізації права, під час якого реалізується по-перше, закон, який передбачає відповідальність за порушення норми; по-друге, суб'єктом реалізації права є не порушник, а той правозастосовник, який притягує правопорушника до відповідальності і його поведінка є правовою, оскільки визначена нормами права, а суб'єктом відповідальності за вчинене правопорушення є відповідна особа (засуджений), яка вчинила протиправні дії.

Подальший пошук варіантів щодо вирішення проблеми удосконалення системи правореалізації у сфері виконання покарань не може обійти осторонь закономірностей правової форми, з урахуванням обмежень, що впливають із загальних принципів кримінально-виконавчого права та міжнародних правових актів в цій галузі, а також відповідних стадій цього процесу, зокрема:

1) стадії прийняття нормативного правового рішення, що має свою суттєву специфіку та властивості загальнообов'язковості і забезпеченості примусовою силою держави (на цій стадії попередньо формується державна воля, що визначає необхідність видання (зміни, відміни) нормативного рішення, яке регулює кримінально-виконавчі відносини);

2) стадії реалізації нормативно-правового рішення в різних його формах правозастосовної практики

(дотримання – коли суб'єкт право-відносин виконує свої обов'язки; виконання чи використання – коли суб'єкти активно реалізують свої суб'єктивні права; застосування, – коли адміністрація органів і установ виконання покарань наділена владними повноваженнями, здійснює правозастосування);

3) стадії контролю за реалізацією правового рішення у сфері виконання покарань в результаті застосування різних видів наглядово-контрольної діяльності;

4) стадії оцінки ефективності реалізації правового рішення в процесі виконання покарань щодо досягнення конкретної соціальної цілі прийнятого рішення на ґрунті ціннісних критеріїв норми, а також виявлення небажаних відхилень від цілі правового положення, визначення додаткових цілей і можливостей їх досягнення.

На стадії оцінки результатів дії норм кримінально-виконавчого права важливо здійснювати її на основі їх співставлення з прогнозованими (очікуваними) параметрами. Такі висновки надають можливість: критично розглядати деякі визначення поняття ефективності норм кримінально-виконавчого права; розробити певні поняття ефективності цих норм та їх відповідний понятійний інструментарій; відмежувати поняття ефективності норм кримінально-виконавчого права від понять інших властивостей їх дії, визначити систему умов, які сприяють їх ефективній реалізації; полегшити висування гіпотез (описових, пояснювальних та прогностичних) щодо наявності чинників, які не сприяють ефективності реалізації норм кримінально-виконавчого права і розробці реко-

мендацій, спрямованих на їх удосконалення.

Існують беззаперечні підстави вважати, що норми кримінально-виконавчого права реалізуються тільки в правовідносинах. Якщо виходити з того, що дотримання норм права з моменту їх вступу в силу являє собою юридично опосередкований взаємозв'язок, взаємодію держави в особі персоналу органів і установ виконання покарань та засуджених, то тим більше можна вважати правовідносини єдино можливим способом реалізації норм кримінально-виконавчого права.

З теоретичної точки зору вважається, що соціальна форма руху матерії у сфері виконання покарань завжди пов'язана (споріднена) з волевою активністю держави, тому норми кримінально-виконавчого права реалізуються в різних формах: дотримання, виконання, використання, де генеральною формою правореалізації можна вважати режим законності, згідно з яким норма кримінально-виконавчого права реалізується в суворій відповідності з її змістом і в порядку, передбаченому іншими нормами.

У даному контексті слід зазначити, що чинний КВК України (2003 р.) більш менш вдало регламентує юридичні дефініції (положення), визначені в матеріальних нормах, у той же час недостатньо чітко визначає порядок застосування матеріальних норм в інших – процесуальних нормах, без яких важко говорити про кваліфіковану юридичну процедуру застосування матеріальних норм. Тим більше, цей порядок (юридичний механізм) застосування матеріальних норм визначений вимогами п. 14 ст. 92 Конституції Укра-

їни де сказано, що діяльність у сфері виконання покарань має визначатися виключно законом.

На наш погляд, такі прогалини в регламентації мають місце відносно застосування норм кримінально-виконавчого права, що регламентують підстави застосування заходів фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї (ст. 105, 106 КВК України) де юридичні підстави законодавцем визначені, а юридичний механізм їх реалізації в законі відсутній (що не сприяє ефективному застосуванню цієї групи норм). Крім того, на наш погляд, повинна бути чітко визначена в КВК чи Законі України «Про Державну кримінально-виконавчу службу України», правосуб'єктність таких структур як Національна поліція України, Національна гвардія України, згідно ст. 105, 106 КВК та відповідних законів, що регламентують їх діяльність, а також Служби безпеки України щодо взаємодії з питань, пов'язаних з антитерористичною діяльністю в органах та установах виконання покарань України.

Нами вважається, що не зовсім узгоджуються положення матеріальних норм ст. 118 КВК України «Залучення засуджених до позбавлення волі до суспільно корисної праці» де сказано, що засуджені мають право (а не обов'язок) працювати і ст. 133 КВК України «Злісний порушник установленого порядку відбування покарання» де визначено, що злісним порушником вважається засуджений, який необґрунтовано відмовляється від праці (не менш як три рази протягом року). У цьому випадку також законодавець не встановлює чітких критеріїв оцінки поведінки засудженого та процедури застосування, тобто дії процесуальних

норм, які регламентували б порядок і юридичний механізм визнання «злісним порушником», а також правовий спосіб застосування до нього відповідних заходів впливу.

Ці та інші неурегульовані законом питання не сприяють ефективному і кваліфікованому застосуванню норм кримінально-виконавчого права з боку практичних працівників і в цілому впливають на ефективність процесу правореалізації в кримінально-виконавчій системі.

Невід'ємною складовою підвищення ефективності правореалізації в системі виконання покарань є визначення і окреслення певного кола соціально-правових процесів і явищ у рамках якого належить шукати відповідні залежності та закономірності. На наш погляд, гіпотези орієнтовані на виявлення глибинних причин недостатньої ефективності явища, що вивчається можна пояснити: а) протиріччями між міцними (сталими) традиціями кримінально-виконавчої практики персоналу органів і установ виконання покарань і змістом правового регулювання в цій галузі правовідносин (зокрема і якості правових норм; правопорушень з боку засуджених і персоналу кримінально-виконавчої системи; якості і кваліфікованості правозастосування (правомірного, неправомірного); результативності впливу динамічних складових усіх чинників, що впливають на кінцевий результат; б) протиріччями між правовим регулюванням діяльності системи виконання покарань (її нормативно-правовою базою) і економічними (матеріально-ресурсними, фінансовими) можливостями; в) недостатнім використанням (невмінням застосування) наданих законом можливос-

тей уповноваженим персоналом органів і установ виконання покарань.

Тому мова має йти про удосконалення соціально-правового механізму реалізації норм права і його вплив на реальні суспільні відносини, що довгий час панують в цій специфічній (консервативній) системі і потребують подальших прогресивних змін.

Висновки. Пошук шляхів підвищення ефективності правореалізації в системі виконання покарань безпосередньо пов'язаний з удосконаленням та ефективністю норм, що регулюють кримінально-виконавчі правовідносини, а також з визначенням рівня кваліфікованої реалізації їх приписів. Тому конкретні показники рівня реалізації правових норм визначаються специфікою суб'єктів цієї галузі права і формою реалізації (дозволів, заборон, позитивних зобов'язань і уповноважень) у результаті дії специфічних юридичних фактів, які зумовлюють виникнення, дію, зміни та припинення кримінально-виконавчих правовідносин. У цьому контексті можна підкреслити таке:

а) необхідність удосконалення процесуальної форми реалізації правозастосовної практики персоналу органів і установ виконання покарань (особливо з питань притягнення до дисциплінарної відповідальності та застосування фізичного впливу, спеціальних засобів і зброї під час припинення протиправної поведінки з боку засуджених та інших осіб);

б) доцільність більш чіткого визначення критеріїв оцінки понять «явне порушення закону», юридичну класифікацію і кваліфікуючі ознаки правопорушень з боку засуджених, а також адекватної санкції впливу за їх вчинення;

в) необхідність підвищення професійного рівня і рівня правосвідомості суб'єктів правозастосовної практики в кримінально-виконавчій системі;

г) надання юридичної, фінансової, матеріально-технічної допомоги на розвиток освіти, науки, підготовки та підвищення кваліфікації персоналу кримінально-виконавчої системи України.

Список використаних джерел

1. Явич Л. С. Характер философских проблем правовой науки. *Советское государство и право*. 1984. № 7. 45 с.
2. Керимов Д. А. Философские проблемы права. М.: Мысль, 1972. 208 с.
3. Алексеев С. С. Общее понятие права. *Советское государство и право*. 1977. № 6. 25 с.
4. Конституція України. Київ: Велес, 2011. 48 с.
5. Кримінально-виконавчий кодекс України від 11 лип. 2003 р. № 1129-4. *Відомості Верховної Ради України*. 2004. Ст. 166.
6. Про державну кримінально-виконавчу службу України: Закон України від 23 черв. 2005 р. № 2713-ІУ. *Голос України*. 26 лип. 2005. № 135.
7. Кудрявцев В. М. Правопорядок и правовой статус личности в развитом социалистическом обществе: сб. ст. / под ред. Байтина. Саратов, 1980. С. 169–170.

V. Kirilyuk,

candidate of legal Sciences,

the head of the Department of penitentiary

activities of the Institute of criminal-Executive service

SOME THEORETICAL ASPECTS OF PROREALTUS IN THE FIELD OF CRIMINAL-EXECUTIVE RELATIONS

Discusses some problematic issues regarding the definition of conceptual tools of ProRealtus in the field of criminal-Executive relations. Penal law as an institutional normative education, as a system of rules of conduct is implemented not only through norms, but also in legal policy, legal principles, objective and subjective law and the process of its implementation, enforcement, compliance, and enforcement of legal norms, the rule of law in the enforcement of sentences. Along with the concept of the implementation of law acts a broader concept of the law. ProRealtus is a consistent concretization and translation of objective opportunities using their subjective awareness of the will of the actual behavior of subjects regarding the responsibilities and use rights. The result of implementation of norms of criminal-Executive law is normative or non-normative behavior.

The search of ways to improve the efficiency of ProRealtus in the system of execution of punishments is directly linked to the improvement and effectiveness of the rules governing penal legal relations, as well as determination of the level of professional implementation of their prescriptions. Therefore, specific indicators of the level of implementation of legal norms is determined by the specificity of the

subjects of this branch of law and form of implementation (permissions, prohibitions, positive obligations and permissions) as a result of specific legal facts that give rise to the appearance, action, change and termination of criminal-Executive relations.

Key words: *ProRealtus; ProRealtus function; the norms of criminal-Executive law and the penal legal relationship; legal status of prisoners; legal behavior; illegal behavior; law enforcement.*

Надійшла до редакції 18.09.2017